

ної для населення, ефективно діючої судової системи, визначенню головних елементів при організації судової системи та відправлені правосуддя. В перші місяці діяльності Української Центральної Ради була відновлена мирова юстиція.

В системі загальних судів продовжували діяти окружні суди та судові палати. Вінчав судову систему Генеральний суд УНР, який прийшов на зміну Урядуючому Сенату.

Досвід реформування судової системи України є надзвичайно важливим, бо дає можливість досліджувати витоки інституту судочинства, враховувати її досягнення, правонаступність та уникати помилок у майбутньому. Безумовним критерієм реформування судової системи України є зміни, які направлені на реалізацію судочинства. У зв'язку з цим вивчення історичного досвіду у період визвольних змагань є достатньо актуальним та необхідним процесом в умовах сьогодення.

У сучасних реаліях глобалізації та Європейської інтеграції врахування історичного досвіду буде доречним для формування дієвого та всебічного правового забезпечення судочинства.

В сучасному міжнародному праві сформовано розгалужену систему міжнародних правових актів, що визначають стандарти та певні критерії, якими мають керуватися держави під час формування та забезпечення умов для роботи судових систем, нормативно-правове регулювання основ взаємовідносин судової гілки влади з органами законодавчої і виконавчої влади, а також вимог до відбору суддів, їх призначення та відповідальності. Водночас, слід зазначити, що вирішення проблем щодо організації та функціонування судової влади у кожній державі потребує особливого підходу з урахуванням національної культури, традицій, історичного досвіду.

Огляд літератури. Теоретичною основою дослідження стали фундаментальні положення, сформульовані в працях істориків, правників та громадських діячів зокрема, О. І. Бирковича, В. С. Бігуна, І. Й. Бойка, В. Винниченка, Ю. Вовка, А. А. Гондельвейзера, В. Землянської, М. М. Кобелецького, О. Л. Копиленка, М. В. Кравчука, В. С. Кульчицького, О. М. Мироненка, П. П. Михайленка, І. Нагаєвського, Я. Романюка, П. Скоропадського, Б. Стецюка, О. В. Тимошука, І. Б. Усенко та ін. Наразі назріла необхідність нового комплексного дослідження судової системи в Україні під час революції 1917–1921 рр., адже ряд аспектів цієї проблематики досі не висвітлено в повному обсязі у науковій літературі.

Методологічні основи. До методологічної основи дослідження судової системи в Україні часів Української Центральної Ради відносяться такі принципи, підходи та методи: методологічний плюралізм, антропологічний підхід, а також філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження (діалектичний, структурно-функціональний, порівняльно-правовий, статистичний, метод контент-аналізу тощо).

Виклад основного матеріалу. Повалення самодержавства в Росії зумовило лібералізацію державного життя в країні і викликало піднесення національно-державного відродження в Україні і, зокрема, у галузі побудови нової судової системи – демократичної, доступної для населення, ефективно діючої. У перші місяці після лютневої революції 1917 р. судова система на українських землях зазнала деяких змін. Були ліквідовані воєнно-польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських дільничних начальників. Особлива увага була приділена відновленню низових ланок судової системи – мировим судам, бо саме вони були найбільш наближені до населення, доступні для нього і забезпечували вирішення у спрощеному процесуальному порядку великої кількості справ, важливих для населення. Була відновлена діяльність мирових судів, які розглядали дрібні кримінальні і цивільні справи. Другою інстанцією для них були з'їзди мирових суддів. Була

розширена компетенція мирових судів: цивільні справи з сумою позову до 1000 крб., і кримінальні – з покаранням до 18 місяців тюремного ув'язнення.

До березня 1918 р. в Україні збереглися селянські волосні суди, які розглядали цивільні справи з сумою позову до 300 крб. та дрібні кримінальні проступки.

Судами загальної юрисдикції залишалися окружні суди, діяльність яких поширювалася на декілька повітів. Вони розглядали кримінальні справи у складі 3-х суддів і 12-ти присяжних засідателів, які підбиралися особливими комісіями з представників органів місцевого самоврядування. Київська, Харківська та Новоросійська судові палати, які, маючи власну підсудність в якості судів першої інстанції, розглядали апеляційні скарги на рішення окружних судів.

У травні 1917 р. у повітах почали призначатися адміністративні суди, що розглядали спори між державними органами, громадськими організаціями та громадянами. Для цього при окружних судах створювалися адміністративні відділення [1, с. 70].

В Одесі ще з 1808 р. діяв комерційний суд.

Внаслідок цих перетворень судова система в українських губерніях була приведена у відповідність до першої редакції Судових статутів 1864 р. Це було позитивним кроком на шляху до оптимізації і демократизації судової системи, оскільки вона була зрозуміла для населення, бо діяла на українських землях більше ніж п'ятдесят років і спростовувала судову контрреформу 70–80 рр. XIX ст. Окреслення округів судових установ, особливо окружних судів, було оптимальним і сприяло їх доступності для населення, а відтак робило судоустрій більш оптимальним і ефективним.

У революційному вирі, що охопив Україну після лютневої революції, з ініціативи місцевих органів революційного походження виникали різні судові установи. Так, у березні – квітні 1917 р. у Катеринославській та Херсонській губерніях було організовано тимчасові суди у складі мирового судді (голова), одного представника від робітників й одного від селян. Їх рішення стосовно особистої безпеки громадян, їх майнових прав, підтримання порядку і спокою оскарженню не підлягали й виконувалися негайно. В Луганську з'явився революційний трибунал, склад якого обирався Радою робітничих і солдатських депутатів [6, с. 31]. У Дружківці окремі судові функції виконували безпосередньо Ради робітничих депутатів [2, с. 147]. Тимчасовий уряд намагався протистояти розгортанню «революційного правосуддя». У травні 1917 р. він проголосив про розпуск усіх судових установ, створених з ініціативи населення або місцевих органів, а в липні – усіх тимчасових судів.

При різних ланках судової системи були збережені допоміжні структури: у губерніях і повітах посади судових інспекторів, при судових палатах, окружних та адміністративних судах – судових приставів та прокурорів. У повітах діяли судові дільничні слідчі. Були збережені посади кандидатів на судові вакансії при окружних судах. Захист підсудних здійснювали присяжні адвокати. Нотаріат перебував у підпорядкуванні судових палат.

Проблема створення власної судової системи в Україні стала актуальною після взяття курсу Українською Центральною Радою на створення автономного ладу в Україні після проголошення I Універсалу, в якому заклик самим «творити свою долю» стосувався і судової системи, яка розглядалася як складова цієї автономії.

Важливе значення для визначення перспектив організації судової влади в Україні мав з'їзд українських юристів, що відбувся 13–14 червня 1917 р. у Києві. Важко переоцінити його рішення про здійснення судочинства мовою того народу, серед якого суд відбувається. У зв'язку з цим делегати визнали за потреби запровадження в судах і нотаріаті української мови із забезпеченням прав націо-

нальних меншостей, призначення на судові посади українців або осіб іншої національності, які володіють українською мовою і знали місцеве життя та запровадження української правничої термінології. Делегати з'їзду звернулися до Центральної Ради з пропозицією вжити заходів до негайного утворення на місцях судових комітетів і обрали Київський крайовий судовий комітет [1, с. 71, 72].

Ідеї формування власної судової системи в Україні була деталізована в Декларації Генерального секретаріату 27 червня 1917 р., в якій окреслювалося коло його завдань: «підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якім вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має поділятися на підготовку справи українізації та демократизації суду і вироблення законопроектів, які б намітили форми суду, що відповідали б автономному ладові на Україні» [3, т. 1, с. 159]. Але не так на проблему дивився російський Тимчасовий уряд, який став на перешкоді українізації суду. Офіційні кола Петрограда наполягали, що судоустрій має бути єдиний для всієї Росії, а аргументи, що він повинен бути ближче до народу, розуміти його психологію та побут, бути незалежним від посадових осіб центру, а судочинство має провадитися національною мовою, не сприймалися. Така позиція викликала зворотну реакцію і зміцнювала впевненість українських лідерів у своїй правоті. Декларація Генерального секретаріату від 29 вересня 1917 р. у справі організації судової системи в Україні підтвердила вимогу пристосувати суд «до місцевого населення стосовно до нових форм життя на Україні», а також висловила за утворення секретаріату судових справ у складі уряду – Генерального секретаріату [3, с. 326].

Ці суперечності між Тимчасовим урядом і Центральною Радою припинив більшовицький переворот у жовтні 1917 р. Відмежувавшись від нього остання рішуче стала на шлях розбудови власної держави у формі Української Народної Республіки і власної судової системи. Але й тут було певне протиріччя. УЦР в III Універсалі проголошувалося, що «Україна стає Українською Народною Республікою». І в тому ж Універсалі бачила УНР у «федеративній Росії» [3, т. 1, 398, 401]. 3 листопада 1917 р. у складі Генерального секретаріату було створено секретарство судових справ. Перед ним постала дилема, з одного боку, під час революційних подій виникло багато суперечностей і прогалин у праві. Існуюча судова система через кволість старого судового апарату, панування анархізму у суспільстві, незадовільний стан громадської безпеки, виявилась малоефективною у боротьбі зі злочинністю, збиранні доказів, практичному здійсненні судочинства, виконанні судових рішень. А з іншого – було важливо утриматись від спокуси не додержуватися закону, застосовувати норми старого права, коли нова правова система лише створювалась, керуватися «революційною демократією», «колективною волею революційного народу», «революційними ідеалами», «соціальною справедливістю».

Програмні цілі УНР в справі організації судової системи були викладені в її III Універсалі: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо генеральному секретарству судових справ зробити всі заходи для упорядкування судівництва і привести до згоди з правними поняттями народу» [3, т. 1, с. 400]. 10 листопада 1917 р. УЦР прийняла важливу у справі українізації суду постанову про те, що «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [3, т. 1, с. 408].

Слід віддати належне УЦР, бо вона пішла шляхом збереження сталих, перевірених часом форм судоустрою, спираючись на досвід судової реформи 1864 р., пристосовуючи його до нових потреб. Його основними структурними елементами стали окружні суди й судові палати (апеляційні суди). Одночасно УЦР провадила роботу з її вдосконалення та пристосування до державних завдань

УНР. Законом від 17 грудня 1917 р. була визнала неправомочність Київської, Харківської та Новоросійської судових палат. У той же день Центральна Рада ухвалила закон «Про заведення апеляційних судів», згідно з яким в УНР створювалися три апеляційні суди: Київський (для Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської і Подільської губерній, Холмщини та Полісся), Харківський (для Харківської, Катеринославської губерній, Бердянського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії) і Одеський (для Херсонської губернії і Дніпровського повіту Таврійської губернії).

У грудні 1917 р. на конкурсній основі до Київського апеляційного суду були обрані перші судді [4, с. 457]. Вибори суддів відбувалися в гострій конкурентній боротьбі. До виборів було рекомендовано 41 кандидата, до списку для голосування внесено 30 кандидатів, із них обрано 9 суддів. Оновлені Одеський та Харківський апеляційні суди створити не встигли. Нові апеляційні суди мали діяти згідно з правилами, встановленими раніше для судових палат.

У березні 1918 р. було здійснено спробу реформувати всю судову систему відповідно до нового адміністративного поділу УНР на тридцять земель, що виявилось у підготовці проекту закону «Про організацію судів Республіки по землях». Але здійснити ці наміри через вступ до України німецьких та айстро-угорських військ, а згодом гетьманський переворот, не вдалося.

Що стосується вищої судової інстанції в УНР, то до грудня 1917 р. нею вважався Урядуючий Сенат. Після його скасування в УНР постала проблема створення власної касаційної інстанції. 2 грудня 1917 р. УЦР було ухвалено закон «Про утворення Генерального суду» [5, 1917, 9 груд], згідно з яким Генеральний суд створювався як вища касаційна інстанція в УНР.

Історично склалося так, що компетенція Урядуючого Сенату виходила далеко за межі суто судової діяльності, однак УЦР пішла за європейськими зразками та обмежила компетенцію Генерального суду виключно судовою діяльністю і наглядом за судовими установами, при цьому удосконалила його структуру [6, с. 321]. У структурі Генерального суду було створено три департаменти: традиційні – цивільний і кримінальний і новий – адміністративний. Тимчасово, Генеральний суд мав виконувати функції Головного військового суду. Члени Генерального суду мали звання Генеральних суддів, обиралися УЦР за поданням Генерального секретаріату.

При Генеральному суді була створена прокуратура. Її першим керівником став Д. Маркович [4, с. 457].

Робота по добору кандидатів на посади Генеральних суддів здійснювалася швидкими темпами. 22 грудня 1917 р. Генеральне секретарство судових справ оголосило конкурс на заміщення посад суддів, а 2 січня 1918 р. були проведені вибори перших восьми Генеральних суддів [4, с. 457].

Чітких вимог до кандидатів на посади суддів Генерального суду не було. У конкурсі могли брати участь усі бажанчі, подавши заяву до секретаріату судових справ. Останній рекомендував усіх кандидатів Центральною Радою, яка обирала необхідну кількість суддів шляхом таємного голосування. Вибори до Генеральних судів відбувалися при високій конкуренції із 30 кандидатів було обрано 17 суддів [7, с. 64].

23 грудня 1917 р. Центральна Рада прийняла закон «Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального та апеляційних судів» [5, 1918, 5 січ.], яким визначила процедуру обрання суддів Генерального суду. Зокрема, встановлювалося, що для осіб з вищою юридичною освітою було достатньо простої більшості голосів членів Центральної Ради, а для осіб, які її не мали, – 3/5 голосів.

Умови розвитку УНР в умовах Першої світової війни зумовили появу надзвичайних судових установ. 14 лютого

1918 р. було запроваджено посади головних губернських комісарів, яким надавалося право розгляду справ про вбивства, пограбування, підпали, згвалтування та розбійні напади. Вони мали створювати революційні військові суди, які діяли згідно з інструкцією, затвердженою міністерствами військових справ, юстиції і внутрішніх справ 5 березня 1918 р. [1, с. 76]. До складу такого суду входили 2 представники від місцевих громадських організацій і 4 – за призначенням губернського коменданта: 2 старшини, 1 козак і 1 військовий. Такий суд не був постійним, а формувався після вчинення злочину і повинен був приступити до розгляду справи не пізніше 10-ти днів.

Стан війни вимагав від уряду УНР створювати спеціальні судові установи зі спеціальною воєнною юрисдикцією. Система військових судів була доволі структурована. Спочатку було створено Київський та Одеський військові суди, а згодом – вищі військові суди у Києві, Катеринославі і 17 штабних судів. В Києві, Одесі та Чернігові діяло по 2 суди.

Київський вищий військовий суд складався з голови, 4-х його товаришів (заступників), 4-х суддів, слідчого судді з надзвичайних справ, 2-х слідчих суддів з господарських справ, прокурора та секретаря. Його підсудність складала справи, що виникали на території Правобережної України. Штабні суди розглядали справи у межах розташування тієї чи іншої дивізії. Склад вищих і штабних судів призначався наказом військового міністра.

Після вступу в Україну військ Німеччини та Австро-Угорщини було запроваджено воєнно-польові суди цих держав, які судили і громадян України. Факти втручання ними в судочинство УНР були непоодинокі та викликали спротив української влади. Міністерство судових справ змушено було видати циркуляр, у якому висловлювало протест з цього приводу і вимагало вилучити всі справи

з німецьких та австро-угорських воєнно-польових судів і передати їх до відповідних судів УНР.

Розповсюдження дії воєнно-польових судів було зумовлено занепадом судової системи УНР, яка була неспроможна діяти у повному обсязі та ефективно. Як відзначав міністр судових справ на одному із засідань Центральної Ради, «в Одесі нема жодної організації, жодного суду, до якого покритивдені могли б звернутися, і тому, коли на австрійських і німецьких вояків нападають і вбивають їх, то військовим властям цих держав не лишається нічого іншого, як видавати свій суд». Таким чином, сам міністр мов би виправдовував свавілля окупаційних військ, які притягали українських громадян до своїх воєнно-польових судів і навіть могли застосовувати до них смертну кару, яка була скасована УЦР.

Яскравим проявом посилення військової юрисдикції став наказ фельдмаршала Ейхгорна від 25 квітня 1918 р. У ст. 1 цього наказу говорилося, що «всі злочинства проти громадського ладу, всі карні злочинства, як і всі злочинства проти германського й союзного війська, як і всіх осіб, що належать до них, підлягають військовому особливому германському польовому суду». Далі в наказі цинічно заявлялося, що «встановлені українські судові інституції проводять свою діяльність, оскільки злочинства не підлягають карі згідно з ст. 1-ю».

Конституція УНР від 29 квітня 1918 р., хоча і містила окрему главу «Суд Української Народної Республіки», але лише проголосила низку принципів судочинства. Щодо організації судової системи, то вона згадала лише про Генеральний суд УНР, який мав обиратися Всенародними зборами на п'ять років і був найвищою касаційною інстанцією для всіх судів республіки, судом першої і другої інстанції та мав функції адміністративної влади [3, с. 334–335].

ЛІТЕРАТУРА

1. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ: ІДП НАН України, 1995. 328 с.
2. Історія держави і права Української РСР. 1917–1967 рр.: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1967. Т. 1. 673 с.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1996–1997. Т. 1. 1014 с.
4. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. Київ: Либідь, 1997. 559 с.
5. Про утворення Генерального суду, Про умови обсадження і порядок обрання суддів Генерального та апеляційних судів. *Вісник Генерального секретаріату Української Народної Республіки*. 1917, 1918. С. 1–2.
6. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / В. С. Бігун, І. Й. Бойко, Т. І. Бондарук, К. А. Віслобоков та ін.; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Міжнародна асоціація істориків права). Київ: Наук. думка, 2014. 503 с.
7. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. *Держава і право України*. 1917–1920. Київ: Либідь, 1997. 208 с.